

De gjorde Danmark større

HVAD SIGER KILDERNE?

AF

FINN ØSTRUP

Der har i dansk historieforskning været en tendens til at afdække »nationale myter« i forbindelse med danskeres ageren under 2. verdenskrig.¹ Afdækningen af »myterne« har bestået i, at det i højtprofilerede bøger eller artikler hævdes, at danske virksomheder eller enkeltpersoner i virkeligheden var tyskvenlige eller har arbejdet for tyskerne. Steen Andersens bog *De gjorde Danmark større* har været et af de mest markante eksempler på denne tendens.² Bogen har vakt stor opsigt i dagspressen, hvor den er blevet opfattet som en afdækning af entreprenørfirmaernes hensynsløse jagt på profit og tilsidesættelse af moralske og nationale hensyn.³ Der kan imidlertid være en fare ved historieskrivning, som i den grad kalder på mediernes interesse, specielt når medieopmærksomheden går i én retning. Faren er ikke blevet mindre af, at formidling af forskningsresultater i stigende grad anses som meriterende på danske læreanstalter.

1 Spørgsmålet har været rejst i dagspressen, idet flere indlæg har stillet sig skeptiske over for nyere danske historikers afdækning af »den nationale mytedannelse«. Der kan bl.a. peges på Michael Herslunds kronik i Jyllands-Posten den 10. december 2005 med titlen »Var danskerne egentlig nogle værre krigsforbrydere?«.

2 Steen Andersen, *De gjorde Danmark større. De multinationale danske entreprenørfirmaer i krise og krig 1919-1947*, Kbh. 2005.

3 Der kan f.eks. peges på Adam Holm og Bent Blüdnikows artikel med titlen »Et liv i provinsen« i Weekendavisen den 7. september 2007, hvor bogen *De gjorde Danmark større* fremhæves som et »paradigmeskifte«, idet den demonstrerer, at »Danmark af alle europæiske lande var den nation, der med største entusiasme medvirkede i tyskernes skabelse af en ny verdensorden«. Endvidere fremføres det – uden dokumentation og uden grundlag i bogen *De gjorde Danmark større* – at »Det danske byggeri af Sava-broen var langt vigtigere for Europas historie end de par bunkers, som det lykkedes danskerne at bygge for nazisterne«. Endelig fremhæves det, at »Det er slut med uskylden og den påståede passivitet i Steen Andersens bog. Steen Andersens bog burde have givet anledning til et brud med års snæver dansk historieforskning, men virkningen udeblev. Det er nok for naivt at tro at denne opsang vil give anledning til sprækker i det danske historikerlaug. Hvad der er påkrævet, er udenlandske historikere, der kan løse lidt på vort stramme nationale korset. Iltsvindet er mærkbart«.

I *De gjorde Danmark større* beskriver Steen Andersen multinationale danske entreprenørfirmaers virksomhed under 2. verdenskrig. Beskrivelsen inddrager fire selskaber, nemlig Christiani & Nielsen, Højgaard & Schultz, Kampsax (Kampmann, Kierulff & Saxild) samt Wright, Thomsen & Kjær. Det er hovedkonklusionen i bogen, at firmaerne »handlede situations- og kontekstbestemt med egen økonomisk overlevelse og gevinst som primære mål« eller – sagt mere enkelt – at entreprenørfirmaerne under 2. verdenskrig stræbte efter at maksimere den langsigtede indtjening.⁴

I en tidligere kommentar bragt i *Historisk Tidsskrift* påpegede jeg det urimelige i at beskrive firmaerne som udelukkende interesseret i at maksimere indtjeningen, når tre af firmaerne (Christiani & Nielsen, Højgaard & Schultz og Kampsax) rent faktisk i varierende omfang i Danmark og andre steder undlod at arbejde for tyskerne og derved gav afkald på en stor indtjening.⁵ Specielt med hensyn til Kampsax fremhævede jeg en mangel på proportioner i bogen, idet beslutningen om ved Danmarks besættelse ikke at arbejde for tyskerne i Danmark beskrives i en halv sætning, mens det ikke nævnes i bogen, at Kampsax gennem resten af krigen ikke arbejdede for tyskerne i Danmark. Derimod optager byggeriet af Sava-broen for tyskerne i Serbien over et halvt kapitel. Steen Andersen har i en kommentar med titlen »Virksomhedshistorie kontra national jubilæumshistorie« bragt i *Historisk Tidsskrift* tilbagevist indholdet af min kommentar, bl.a. under henvisning til, at jeg ikke har gennemgået det oprindelige kildemateriale.⁶ I denne kommentar giver Steen Andersen også en uddybning af den rolle, som Kampsax spillede under 2. verdenskrig.⁷

I det følgende gennemgås kildematerialet, for så vidt angår entreprenørfirmaerne Højgaard & Schultz samt i særdeleshed Kampsax.⁸ Det

4 Steen Andersen, *De gjorde Danmark større*, s. 450.

5 Finn Østrup, »De gjorde Danmark større: En kommentar«, *Historisk Tidsskrift*, bind 106, hæfte 1, 2006, s. 295-304.

6 Steen Andersen, »Virksomhedshistorie kontra national jubilæumshistorie: Svar til Finn Østrup«, *Historisk Tidsskrift*, bind 106, hæfte 1, 2006, s. 305-322.

7 I kommentaren »Virksomhedshistorie kontra national jubilæumshistorie« fremhæver Steen Andersen også, at han omtaler, at Kampsax ikke ønskede at være med i flere projekter, hvor Christiani & Nielsen ønskede at indgå et samarbejde, således Fugleflugts-linjen og byggerier for tyskerne i Norge. Dette er imidlertid ikke det samme som at nævne, at Kampsax undlod at udføre arbejder for tyskerne under 2. verdenskrig endsige at bruge plads på at beskrive dette aspekt, der må antages at være en meget vigtig del af firmaets ageren under 2. verdenskrig. Jeg vil derfor fastholde min kritik af bogen.

8 Der bringes en tak til Ole Brandenburg Jensen, Harald Espeli, Mogens Rüdiger og Niels Henrik Topp for kommentarer til nærværende artikel. Der bringes også en tak til Lennart Lynge Andersen, Vagn Greve, Wolfgang Mostert samt til Ole Wichmann,

vil blive dokumenteret, at Steen Andersens beskrivelse af de to firmaer i bogen *De gjorde Danmark større* samt i artiklen »Virksomhedshistorie kontra national jubilæumshistorie« på alle vigtigere områder enten er i modstrid med kildematerialet eller uden grundlag i kildematerialet. Det samme gælder den beskrivelse, som Steen Andersen i to senere artikler giver af Kampsax's samarbejde med briterne i Iran i 1930erne.⁹ I mange tilfælde er der udeladt materiale fra kilderne, som går mod forfatterens synspunkter, og i flere tilfælde er der direkte fejl i gengivelsen af kildematerialet, f.eks. er der fejl i bogens indledningscitater.

I sin kommentar »Virksomhedshistorie kontra national jubilæumshistorie« antyder Steen Andersen, at jeg skulle være forudindtaget, fordi min far har arbejdet i Kampsax. Synspunktet er ikke korrekt. Min far har ikke arbejdet i Kampsax under 2. verdenskrig, ligesom jeg ikke har familiemedlemmer eller andre nærtstående, der under 2. verdenskrig har været beskæftiget i Kampsax eller i noget andet entreprenørfirma. Da firmaet ikke længere eksisterer, er der heller ikke noget hensyn til at forsvare firmaets renommé eller lignende. Mit engagement i sagen bunder i forudgående kendskab til emnet, også via familiemæssige kanaler, men der står ingen hverken direkte eller indirekte interesser på spil for mit vedkommende.

Kampsax: Hensynet til strategiske interesser i Iran

Entreprenørfirmaet Kampsax udførte under 2. verdenskrig ét arbejde for tyskerne, nemlig underdelen til en bro over floden Sava i Serbien/Jugoslavien. Som begrundelse for, at Kampsax i øvrigt undlod at arbejde for tyskerne fremføres det en række steder både i *De gjorde Danmark større* samt i artiklen »Virksomhedshistorie kontra national jubilæumshistorie«, at firmaet i 1930erne havde støttet sig til briterne under arbejderne i Iran, og at man ikke ville risikere at miste den britiske støtte til at opnå arbejder i Iran.¹⁰ I to senere artikler med stort set enslydende

som ligeledes er kommet med en række værdifulde kommentarer til manuskriptet. Der bringes endelig en stor tak til bestyrerne af Kampsax's arkiv (nu lokaliseret hos ingeniørfirmaet Cowi), der har fremdraget en række af de kilder, der ligger til grund for artiklens konklusioner. Hvor ingen anden lokalisering anføres, findes de citerede dokumenter i dette arkiv.

9 Steen Andersen, »Bygningen af Shahens jernbane. Muligheder og risici i Iran, 1933-39«. I Niels Finn Christiansen, Kurt Jacobsen og Mogens Rüdiger (red.), *Ole Lange – fra kætter til koryfæ*, Kbh. 2007, s. 137-160; samt Steen Andersen, »Building for the Shah: Market Entry, Political Reality and Risks on the Iranian Market, 1933-1939«, *Enterprise and Society*, 2008, vol. 9, s. 637-669.

10 Steen Andersen skriver i *De gjorde Danmark større*. »Kampsax havde forstået effektivt

indhold – nemlig artiklen »Bygningen af Shahens jernbane« samt den engelsksprogede artikel »Building for the Shah« – uddybes dette synspunkt. Der tales om, at Kampsax løbende har »justeret og afstemt« sin strategi i forhold til »de britiske interesser i et forsøg på at opnå en vis opbakning i en region, hvor det danske Udenrigsministeriums beskyttelse ikke rakte«. ¹¹ Ifølge Steen Andersen indebar samspillet med briterne en »balancegang mellem på den ene side at blive bakket op af britiske interesser, og på den anden side at undgå at blive opfattet som stråmænd for Londons interesser«. ¹² Andre steder tales der om, at »virksomheden forsøgte at styrke sin position ved at nærme sig briterne«, ligesom der tales om »alliancen med briterne«. ¹³

Som støtte for synspunktet om en alliance mellem briterne og Kampsax beskrives det i artiklerne »Bygningen af Shahens jernbane« og »Building for the Shah«, at Kampsax's ledelse i 1938 blev kontak- tet af en udsending fra vekselererfirmaet Scottish Securities Corpora- tion Ltd., som – ifølge Steen Andersen – arbejdede for Foreign Office. Det berettes vedrørende denne henvendelse, at den britiske regering som en konsekvens af Tysklands forsøg på at forøge sin indflydelse på det europæiske og mellemøstlige område var interesseret i at etablere en tæt forbindelse til virksomheder, som ville være villige til at indgå »samarbejder med britiske firmaer i Iran, Tyrkiet eller på Balkan«. ¹⁴ Det berettes videre, at fra »britisk side ville man tilbyde kreditter og politisk støtte til de virksomheder, som var villige til at indgå en aftale«. Ifølge Steen Andersen vurderer Kampsax's ledelse, at »henvendelsen kunne være til gavn for virksomhedens bestræbelser for at styrke sin position i Iran«. ¹⁵ Endelig skriver Steen Andersen vedrørende henvenden- den fra det britiske vekselererfirma: »Ved at gå med i denne aftale

at udnytte sin position som repræsentant for en politisk ufarlig småstat til at opnå en betydelig position i en region, som var domineret af stormagternes kamp om indflydelse. Løbende var denne strategi blevet justeret og afstemt i forhold til de britiske interesser i et forsøg på at opnå en vis opbakning i en region, hvor det danske Udenrigsministeriums beskyttelse ikke rakte. Samspillet med briterne krævede en balancegang mellem på den ene side at blive bakket op af britiske interesser og på den anden side undgå at blive opfattet som stråmænd for Londons interesser« (s. 112). Steen Andersen fremhæver i »Virksomhedshistorie kontra national jubilæumshistorie«: »På den danske scene valgte nogle firmaer, deriblandt Kampsax, at afstå fra at arbejde for tyskerne af politiske hensyn og senere af hensyn til deres fremtidige position på entreprenørmarkedet efter en afslut- ning på besættelsen« (s. 308).

11 Steen Andersen, »Bygningen af Shahens jernbane«, s. 155.

12 Steen Andersen, »Bygningen af Shahens jernbane«, s. 155.

13 Steen Andersen, »Bygningen af Shahens jernbane«, s. 161.

14 Steen Andersen, »Bygningen af Shahens jernbane«, s. 147.

15 Steen Andersen, »Bygningen af Shahens jernbane«, s. 147.

havde Kampsax over for briterne tilkendegivet, at de stod på Londons side i kampen mellem britiske og tyske interesser på det mellemøstlige marked. Kampsax's håndtering af henvendelsen viste, at ledelsen til fulde forstod at udnytte de muligheder, det politiske imperativ gav, og til trods for, at man blot var et småstatsfirma, var man villig til at forsøge at udnytte sin status og få det bedste ud af en højspændt politisk situation«. ¹⁶ I artiklen »Building for the Shah« fremhæves det vedrørende henvendelsen fra vekselererfirmaet, at danskerne så den britiske plan om at tilbyde kredit som et middel til at opretholde firmaets position på det iranske marked efter færdiggørelsen af den trans-iranske jernbane. ¹⁷

En gennemgang af den bagvedliggende kilde – direktionens månedsrapport fra december 1938 – viser, at hele denne beskrivelse er forkert. I direktionens månedsrapport fra december 1938 beskrives henvendelsen fra det britiske vekselererfirma på følgende måde:

Vi har i dag haft en interessant Henvendelse her paa Kontoret. Da denne Henvendelse dels er et typisk Tidens Tegn, og da den dels indebærer visse Fremtidsmuligheder, skal vi her referere den i korte Træk. Vi har haft besøg af en repræsentant for et Firma i London, SCOTTISH SECURITIES CORPORATION Ltd., som var sendt herop efter Anbefaling fra den britiske Gesandt her i Byen. Det omtalte Firma er brokers, der er interesseret i at arrangere finansiell Kreditgivning. Som Følge af Tyskernes ihærdige Anstrengelser rundt omkring har man i England besluttet at tage Kampen op og arbejde efter de samme Retningslinier. Chairman i dette Firma er Sir Georges Clark, en gammel Bekendt af Ingeniør Saxild og Undertegnede, idet han i sin Tid var engelsk Ambassadør i Ankara. De engelske Myndigheder er interesseret i at knytte Samarbejde med Virksomheder, der er i Forbindelse med Udførelsen af større offentlige Arbejder og

16 Steen Andersen, »Bygningen af Shahens jernbane«, s. 147.

17 Endvidere fremhæves det i Steen Andersen, »Building for the Shah«, vedrørende henvendelsen fra Scottish Securities: »Thus Kampsax sided with London in the struggle between Germany and Great Britain for economic and political control in the Middle East. Kampsax's attitude clearly shows that, even though it came from a small, neutral state, it was willing to try to exert influence on the outside world and, if nothing else, to make the best of the tense situation in Iran ... Kampsax therefore tried to harmonize its interests with the British government's ... Economic success on the Iranian market had begun to cause political problems. Kampsax hoped to mollify British business and political interests through a payoff that would internalize this source of political risk. Kampsax's strategy was now absorption toward British interests through cooperation, but this did not mesh well with its forestalling strategy towards the Iranian regime. It was becoming even more difficult to claim that Kampsax was a neutral technical expert« (s. 651).

med de ledende Industrivirksomheder. - Repræsentanten kom først til os. Hvis der til Opførelsen af offentlige Anlæg eller Indrettelsen af Industrivirksomheder eller lignende, først og fremmest i Skandinavien, men ogsaa i en række andre Lande (Balkan, Tyrkiet, Persien, etc.) kan knyttes engelske Leverancer, er Englænderne parat til at stille særdeles favorable Kreditbetingelser i Udsigt. Her omtalte man Spørgsmaalet om Øresundsbroen (Jernoverbygningen) for at nævne et Eksempel. Englænderne vil gerne knytte Forbindelse med os, saaledes at vi, hvis vi enten her eller andetsteds saa Objekter, hvor et Samarbejde kunne komme i Stand, henvendte os til England. Kredittens Størrelse er ubegrænset, og Repræsentanten udtalte, at medens Englænderne jo hidtil havde været meget konservative og samtidig dyrere baade med Leverancer og Kreditter, føler de det nu som en Nødvendighed helt at skifte Politik. Vi diskuterede rent teoretisk f.Eks. Muligheden af at bygge et Silopakhus i Jugoslavien, hvor Tyskland jo allerede har gjort et vist Arbejde. Hvis Kampsax kunde overtage en Kontrakt for Bygningen af en Række Silopakhuse og sikre engelske Maskinfirmaer Maskinleverancerne, vilde man fra engelsk Side være villig til at diskutere Kreditgivningen ikke alene paa det Beløb, der svarer til Maskinleverancerne, men ogsaa paa et større Beløb. Disse Tanker er jo ogsaa i de sidste Dage kommet nærmere frem ved den engelske Handelsministers Udtalelser i Parlamentet. Saavidt Undertegnede kan se, skulde der foreligge visse Muligheder for os, hvis vi bærer os tilstrækkelig behændigt ad, idet det vilde være muligt for os at manøvrere med engelsk Assistance paa de Steder, hvor Tyskerne forsøger at sætte ind. Repræsentanten nævnede ikke noget om deres Renter paa ydet Kredit, men udtalte, at de var fast besluttede paa at yde Kreditten paa saa favorable Betingelser, at lignende Betingelser ikke kunde opnaas andre Steder. Ved Licitationen af Øresundsbroen omtalte vi, at man sikkert kunde laane Pengene i Sverige til 2%, men han mente, at Englænderne var villige til at laane dem endnu billigere.

Citatet viser, at Steen Andersens beskrivelse af henvendelsen fra det britiske vekselererfirma er forkert. Der er saaledes ikke antydning af noget politisk formål med henvendelsen, firmaet arbejder ikke for Foreign Office, og der drøftes overhovedet ikke politisk støtte. Det britiske firma er i første række interesseret i at tilbyde kreditter i Skandinavien,

herunder (noget præmaturligt) til Øresundsbroen, hvilket Steen Andersen ikke nævner. I modsætning til Steen Andersens fremstilling, hvor Iran fremstilles som hovedmålet for firmaets henvendelse, nævnes Iran kun i en parentes, idet samtalen på et hypotetisk plan i første række drejer sig om projekter i Skandinavien og Jugoslavien. Modsat Steen Andersens fremstilling er der hverken i den ovennævnte beskrivelse eller i noget af det senere kildemateriale, hvor henvendelsen ikke nævnes yderligere, nogen antydning af, at henvendelsen skulle have ført til nogen form for aftale eller forståelse. Steen Andersens konklusion om, at Kampsax signalerer, at man står på Londons side i kampen mellem britiske og tyske interesser på det mellemøstlige marked, står ligeledes helt for hans egen regning.

Det kan konstateres, at der i øvrigt ikke i kildematerialet findes noget, som positivt antyder, at Kampsax i 1930'erne har støttet sig til briterne for at opnå arbejder i Iran. Indirekte modsiges synspunktet endog i kilderne, idet Jørgen Saxild i et brev fra 1946 skriver, at »[e]nglænderne vil naturligtvis gøre, hvad de kan for at forhindre os i at komme til« med hensyn til arbejder i Iran.¹⁸ Saxild havde således ikke i 1946 – på trods af firmaets arbejder for briterne under 2. verdenskrig – nogen forventning om, at englænderne ville gavne firmaets interesser. Der er ingen grund til at tro, at Saxild skulle have haft en anden indstilling i 1930'erne og under besættelsestiden. Men det er klart, at vi ikke kan vide det med sikkerhed.

Det forekommer ulogisk, at Kampsax i 1930'erne skulle støtte sig til briterne for at opnå arbejder i Iran, og at dette skulle være grunden til, at firmaet undlod at arbejde for tyskerne i Danmark. Tilhørsforholdet til den lille danske nation var netop et aktiv for Kampsax for at opnå arbejder i Iran i 1930'erne.¹⁹ Der er ingen grund til at tro, at Kampsax skulle risikere at sætte denne fordel over styr ved at inddrage sig på et samarbejde med briterne. Iran ønskede i 1930'erne ikke at tilgodese britiske interesser, idet man derved risikerede at bringe landets uafhængighed i fare.

Synspunktet om, at Kampsax i 1940 skulle undlade at arbejde for

18 Brev nr. 121 fra Jørgen Saxild til J. Garring. Kampsax's arkiv, Persien: Skab 2. Skuffe 2. Mappe Nr. P. 41. Téhérans Vandforsyning.

19 I en beskrivelse af jernbanebyggeriet fremhæver Jonas Kauffeldt, at Iran netop ønskede assistance fra mindre stater, herunder Danmark, som et middel til at imødegå russisk og britisk indflydelse, og at dette udgjorde en chance for de danske ingeniører. Se Jonas Kauffeldt, *Danes, Orientalism and the Modern Middle East: Perspectives from the Nordic Periphery*. Del af Ph.D.-afhandling indleveret ved Florida State University 2006. Beretningen er optrykt som Indberetning nr. KX 12, Cowi Gruppens Historiske Samling, Kampsax' Historie, med forord af Flemming Møller.

tyskerne, fordi man af hensyn til arbejderne i Iran ønskede at hente støtte fra briterne, forekommer yderligere ulogisk, idet Iran ved 2. verdenskrigs begyndelse hældede til aksemagterne. I anden halvdel af 1930'erne omgav den iranske hersker, Reza Pahlavi Shah, sig i stigende grad med tyske rådgivere, der bl.a. kom til at indtage nøgleposter i driften af den trans-iranske jernbane. Samtidig stillede Reza Pahlavi Shah sig fjendtlig over for britiske interesser.²⁰ Hvis Kampsax virkelig ønskede støtte til en udvidelse af aktiviteterne i Iran, burde man snarere være interesseret i at fremme et godt forhold til tyskerne, og man burde derfor være ivrig for at udføre arbejder for tyskerne i Danmark. Det kan konstateres, at det modsatte var tilfældet, jf. nedenfor.

Kampsax's aktivitet i Danmark under 2. verdenskrig

I sin kommentar i Historisk Tidsskrift fremhæver Steen Andersen, at Kampsax's afvisning af at arbejde for tyskerne på det danske marked må ses i sammenhæng med, at firmaet ikke havde vanskeligt ved at finde beskæftigelse under besættelsen. Steen Andersen fremhæver i denne forbindelse en bemærkning fra direktionens 1942-beretning om, at virksomheden var »jævnt godt beskæftiget«.²¹ Det fremhæves, at virksomheden på trods af de politiske omvæltninger var i stand til at tjene penge uden at være værnemager. Endvidere fremhæver Steen Andersen, at der ikke foreligger dokumentation for, at Kampsax i 1940 traf en generel strategisk beslutning om ikke at bygge for tyskerne.²²

Steen Andersens fremstilling strider mod kildematerialet. Der foreligger faktisk dokumentation for, at Kampsax traf en bevidst beslutning om ikke at arbejde for tyskerne i Danmark. Det fremhæves således i direktionens beretning for 1940:

²⁰ For en beskrivelse af den britiske synsvinkel, se f.eks. Amir Rostam Beglie-Beigie, »The Iranian Napoleon«, *The Iranian*, April 24, 2001.

²¹ Det fremføres i Steen Andersen, »Virksomhedshistorie kontra national jubilæumshistorie«: »Endelig bør det indgå i vurderingen af Kampsax' ageren på hjemmemarkedet, at virksomheden ikke havde problemer med at finde beskæftigelse de første år under besættelsen. Kampsax er et eksempel på, at det faktisk kunne lade sig gøre sig gøre at tjene penge uden at være værnemager. I 1942 lykkedes det at opnå en omsætning på 2,9 mio. mod en omsætning på 2,5 mio. i 1939. På trods af de politiske omvæltninger var »var Virksomheden i det hele taget jævnt godt beskæftiget«, som det hed den 19. april 1943. Helt uvirksom var virksomheden ikke, som Østrup ellers citerer Saxild for at være. Virksomhedens aktiviteter begyndte først for alvor at blive påvirket i anden halvdel af 1943 på grund af den stigende mangel på byggematerialer« (s. 308-309).

²² Det fremføres i Steen Andersen, »Virksomhedshistorie kontra national jubilæumshistorie«: »For det andet foreligger der ingen dokumentation i det samtidige kildemateriale for, at Kampsax i 1940 skulle have truffet en generel strategisk beslutning om ikke at ville bygge for tyskerne« (s. 306).

Som ovenfor nævnt har Krigsforholdene praktisk talt standset alt Initiativ, og kun de Entreprenørfirmaer, som har paataget sig Arbejder for den tyske Værnemagt, har i det forløbne Aar haft en stor Omsætning. Vi har ikke gjort noget for at faa saadanne Arbejder og har derfor maattet finde os i de beskedne Forhold, som herskede i Fjor.

Det er heller ikke korrekt, at Kampsax under 2. verdenskrig havde rigeligt med arbejder. Det fremføres således i direktionsberetningen for 1940:

Omsætningen har i det forløbne Aar været Kr. 1.300.000 mod Kr. 2.500.000 i Fjor. Dette svarer kun til Halvdelen af, hvad vi plejer at omsætte, og skyldes, at der praktisk talt ikke er noget til Udførelse paa Grund af Forholdene.

I direktionens beretning for 1941 (skrevet i april 1942) fremhæves det, at firmaet i begyndelsen af året havde meget få arbejder, men at der ved midten af året erhvervedes en række arbejder, som gav håb om god beskæftigelse i 1942:

I den første del af det forløbne Aar havde vi meget lidt at bestille, dels paa grund af den strenge Vinter, og dels i Anledning af at der kun var meget lidt Arbejde fra det foregaaende Aar. I begyndelsen af Juni erhvervede vi dog...en Række store Arbejder...Det er heller ikke i Aar muligt at udtale sig ud over den allernærmeste Fremtid, og den ligger saaledes, at vi for Indlandets Vedkommende har endog meget rigelig Beskæftigelse i indeværende Aar.

De positive forventninger til 1942 skuffedes dog, idet det i beretningen for 1942 (skrevet det følgende år i april 1943) hedder:

[D]a der var overført meget Arbejde fra det foregaaende Aar, var Virksomheden i det hele taget jævnt godt beskæftiget. Desværre indtraf der i Juni Maaned en alvorlig Mangel paa Cement, hvilket bevirkede, at de igangværende Arbejder blev hæmmet i betydelig Grad, og at nye Arbejder, hvori indgik Cement, ikke blev sat i Scene. Da der ogsaa paa andre Omraader indtraadte alvorlige Materiale mangler, gik Byggevirksomheden i det hele

taget stærkt ned, og vi erhvervede i Virkeligheden i 1942 ikke et eneste Arbejde af større betydning, derimod en hel Del mindre Arbejder og alle til ganske gode Priser. Alle disse Arbejder er afsluttet.

Vedrørende firmaets arbejder i 1943 berettes det i direktionsberetningen (skrevet i april 1944), at

vi i det hele taget i det forløbne Aar havde temmelig lidt at bestille. Manglen paa Byggematerialer gjorde sig gældende i stadig stigende Grad, og der blev i det hele taget her i Landet ikke sat større Arbejder i Gang udover, hvad der blev udført for den tyske Værnemagt, hvilket til Gengæld var meget store Arbejder, som imidlertid ikke kom til at berøre os. Vi modtog i 1943 intet større Arbejde, men udførte en hel Del smaa og de fleste af disse til udmærket gode Priser.

Endelig vedrørende 1944 fremhæves det i direktionens beretning (skrevet umiddelbart efter befrielsen i 1945):

Paa nærværende Tidspunkt, hvor Krigen lige er afsluttet, og hvor Landet lykkeligt er blevet befriet for sine Undertrykkere, har vort Firma meget lidt at bestille.

Det understreges i beretningen for 1944:

Vi har ligesom i tidligere Aar intet udført for den tyske Værnemagt.

Det fremgår altså af direktionsberetningerne gengivet ovenfor, at firmaet – med undtagelse af en periode fra juni 1941 til sommeren 1942 – klagede over manglende arbejder under besættelsen. Steen Andersen tager i sin kommentar i Historisk Tidsskrift udelukkende udgangspunkt i bemærkningen fra 1942-beretningen om, at virksomheden er »jævnt godt beskæftiget«. Det fremgår imidlertid af citatet gengivet ovenfor, at denne bemærkning er taget ud af sin fulde sammenhæng, idet det af den efterfølgende sætning fremgår, at der kun i første halvår var en jævnt god beskæftigelse, mens arbejderne i andet halvår standsede på grund af cementmangel. Årsagen til cementmanglen var tyskernes byggearbejder, således at firmaet kunne undgå cementmanglen og

skaffe sig beskæftigelse ved at arbejde for tyskerne. Steen Andersen gengiver ikke de negative meldinger om aktiviteten i alle de resterende besættelsesår. Facit fra direktionsberetningerne er, at firmaet – med undtagelse af en periode fra omkring midten af 1941 til midten af 1942 – manglede arbejde.

Steen Andersen henviser herudover til omsætningstallene fra besættelsesårene som dokumentation for, at det gik virksomheden godt. Steen Andersen sammenligner omsætningstallene for 1940-45 med kun et enkelt år, nemlig 1939. Dette er imidlertid ikke en korrekt fremgangsmåde, idet resultatet i entreprenørfirmaer i hvert enkelt år beregnes udelukkende på grundlag af de arbejder, der færdiggøres i løbet af det pågældende år. Omsætningstal for entreprenørvirksomheder kan herved svinge meget i enkelte år. Det kan konstateres, at for Kampsax lå omsætningen specielt i 1939 lavt både i forhold til foregående og efterfølgende år. Ved at vælge 1939 som basis for en sammenligning når man derfor frem til en kunstigt stor stigning i firmaets omsætning under besættelsen. En mere korrekt sammenligning er at sammenligne Kampsax's gennemsnitlige omsætning under besættelsen med den gennemsnitlige omsætning i en forudgående periode. Det kan her konstateres, at den gennemsnitlige omsætning for Kampsax i perioden 1940-44 faldt med 26 pct. i forhold til perioden 1935-39, mens den gennemsnitlige avance tilsvarende faldt med 7 pct. Hvad der imidlertid er endnu mere afgørende, er, at der under besættelsen var tale om store prisstigninger særlig for byggematerialer. Det gennemsnitlige prisindeks for bruttoinvesteringer lå i perioden 1940-45 således 38 pct. over det gennemsnitlige prisindeks i perioden 1935-39.²³ Hvis der tages udgangspunkt i en prisstigning på 38 pct. for byggematerialer, er Kampsax's reale aktivitet i 1940-44 faldet til ca. halvdelen af niveauet for 1935-39. Det fremgår således, at Kampsax under 2. verdenskrig oplevede en kraftig aktivitetsnedgang, hvilket også stemmer med oplysningerne fra direktionsrapporterne, jf. ovenfor. Det var altså ikke, fordi firmaet har rigeligt med arbejde, at det afviste at arbejde for tyskerne.

Kampsax: Afslag på arbejder for tyskerne i Norge

Gunnar Larsen, minister for offentlige arbejder i perioden 1940-43, førte under 2. verdenskrig en omfangsrig dagbog, der dækker perioden 1941-43.²⁴ Det beskrives i denne dagbog, at Kampsax i maj 1942

²³ Tal for prisindeks for bruttoinvesteringer findes i Svend Aage Hansen, *Økonomisk vækst i Danmark*, Kbh. 1974.

²⁴ Dagbøgerne opbevares i Rigsarkivet.

fik et tysk tilbud om bygning af en jernbane i Nordnorge, men at virksomhedsledelsen afslog, fordi man ikke ville støtte Quisling-styret. Episoden refereres ikke i nogen af Steen Andersens fremstillinger. Den vil blive gengivet nedenfor, da den viser, at det skyldtes politiske motiver, at Kampsax holdt sig tilbage fra arbejder for tyskerne.

I maj 1942 kom der fra tysk side et forslag om, at Kampsax skulle forestå bygningen af en jernbanelinje i Nordnorge, som skulle forbinde byerne Pauskle og Kirkenes, i alt 1200 km jernbane. Ifølge Gunnar Larsens dagbogsoptegnelse for 13. maj 1942 blev et forslag om bygning af jernbanen forelagt Erik Kayser, direktør for Teknisk Central under Ministeriet for Offentlige Arbejder. Forslagsstilleren var den tyske Organisation Todt, repræsenteret ved lederen af den danske organisation, ingeniør Cardinal. Organisation Todt stod under 2. verdenskrig for militære og civile byggearbejder i Tyskland og i besatte lande. Efter at have modtaget henvendelsen satte Kayser sig i forbindelse med Otto Kierulff, der var medindehaver af Kampsax. Forslaget blev herefter drøftet på en ingeniørkonference i Stockholm afholdt af Kampsax-konsortiet. Svaret fra Kampsax var, at Kampsax-konsortiet ikke ville gå ind i byggeriet.

Gunnar Larsen tog herefter spørgsmålet op med Jørgen Saxild ved en selskabelig lejlighed. Dette fremgår af Gunnar Larsens dagbogsoptegnelse:

Ingeniør Saxild erklærede, at man selvfølgelig principielt var interesseret i Udførelsen af denne Opgave, men man kunde og vilde ikke under nogen Form gaa ind i et Samarbejde herom: heller ikke vilde man søge at overtale de norske Ingeniørfirmaer, som tidligere har deltaget i Kampsax Arbejdet, og som i alle Maader maatte siges at være kvalificerede til at udføre et saadant Arbejde, til at gaa ind i det, fordi man ikke paa nogen Maade vilde sætte Nordmændene i en vanskelig Situation eller være medvirkende til, at de blev trykket i Forholdet til Quisling. Det var ikke Forholdet til Tyskerne, det gjaldt, men udelukkende det norske Folks Kamp mod Tyskerne, og enhver Form for Støtte paa dette Felt vilde man betragte som Førræderi mod Nordmændene. Jeg spurgte Ingeniør Saxild, om han havde noget imod, at jeg lod dette gaa videre til Tyskerne. Han svarede hertil, at han intet havde derimod, han var villig til at raabe det ud over Hustagene, men af Hensyn til de andre vilde han nødvendig have, at jeg gjorde det; derimod havde han intet at indvende imod, at jeg over for

Ingeniør Cardinal udtalte som min egen Mening, at man fra Danskernes og Svenskernes Side ikke vilde være med i et Samarbejde med Quisling, medens man principielt ikke havde noget imod et Samarbejde med hverken Tyskerne eller Nordmændene som saadanne eller en anden norsk Regering.

Meddelelsen om Kampsax's afslag på deltagelse i jernbanelinjen blev kommunikeret videre af Erik Kayser fra Teknisk Central til Ingeniør Cardinal fra Organisation Todt. Gunnar Larsen beretter herom i sin dagbogsoptegnelse fra 20. maj 1942:

I øvrigt meddelte Ingeniør Kayser mig, at han samme Formiddag havde haft en Samtale med Ingeniør Cardinal fra OT [Organisation Todt], som havde været bortrejst nogle Dage, ved hvilken Lejlighed Kayser havde meddelt ham, at han ikke kunde regne med at faa de skandinaviske Ingeniørfirmaer til at interessere sig for Nordlandsbanen i Norge, saa længe den nuværende Regering sad i Norge. Det var saaledes at forstaa, at man fra de paagældende Firmaers Side ikke havde noget imod at forhandle med Tyskerne, men man kunde og vilde ikke være med, saa længe Quisling sad ved Magten i Norge. Ingeniør Cardinal havde svaret, at dette jo var et stort og vanskeligt politisk Problem, men da det blev ham klart, at der maatte regnes med, at Linien blev trukket skarpt op fra de skandinaviske Ingeniørfirmaers Side, udtalte han, at Føreren havde bestemt, at denne Jernbanelinie skulde bygges: det var saa stort et Spørgsmaal, at det skulde og maatte gennemføres, og man var godt klar over, at man daarligt kunde gennemføre det uden Medarbejden fra de skandinaviske Ingeniørfirmaers Side. Under disse Omstændigheder følte han, at han havde Ret til at sige, at Quislings Regering i Norge hang i en meget tynd Traad. Hitler var meget utilfreds med den Form, Udviklingen havde taget i Norge, og navnlig var han meget vred over, at Kirkestriden var kommet op på et Tidspunkt, der var så uhyre ubelejligt for Tyskland. Der forelaa da ogsaa en indstilling fra Terboven om, at Quisling skulle sættes ud af spillet. Under disse Omstændigheder anså Ingeniør Cardinal det ikke for umuligt, at netop de skandinaviske Ingeniørfirmaers Indstilling kunne blive Draaben, der fik Bægeret til at flyde over og den direkte Aarsag til, at Quisling blev likvideret. Han kom herefter ind paa, hvad man kunne love med Hensyn

til de skandinaviske Ingeniørfirmaers Medarbejden, hvis man fra tysk Side gik ind for Tanken. Herpaa havde Kayser svaret noget undvigende, da vi jo ikke kan vide med Sikkerhed, hvad Stilling de paagældende Ingeniørfirmaer vil tage i et saadant Tilfælde. Kayser svarede dog, at Cardinal jo maatte vide, at saa længe han sad som Leder af Teknisk Central og jeg som Minister for offentlige Arbejder vilde vi gaa ind for Spørgsmaalets Løsning, men paa den anden Side vidste han jo ogsaa, at der ikke var nogen, der vidste, hvor længe vi blev siddende. Hertil svarede Cardinal, at om dette Punkt kunde der ikke være nogen Diskussion, for det kunde slet ikke tænkes, at vi ikke forblev paa vore Pladser; det var en Mulighed, som paa Forhaand var udelukket. Ingeniør Cardinal udtalte i øvrigt, at Sagen var saa vigtig, at han samme Dag vilde flyve til Oslo for at forelægge Spørgsmaalet for den Ingeniør, som Føreren havde tildelt denne særlige Opgave. Han regnede med, at denne Ingeniør, som havde direkte referat til Hitler, omgaaende vilde flyve til Førerhovedkvarteret, hvorefter jeg skulde høre om Sagen i løbet af forholdsvis faa Dage.

Det fremgår altså af dagbogsoptegningen, at det tyske ønske om at få Kampsax til at gå ind i jernbanebyggeriet kunne få tyskerne til at vælte Quisling-regeringen og – må man forstå – likvidere Quisling selv.²⁵ Samme dag – den 20. maj 1942 – forelagde Gunnar Larsen sagen for udenrigsminister Erik Scavenius:

Jeg fortalte herefter Udenrigsministeren om Cardinals Udtalelser over for Ingeniør Kayser. Udenrigsministerens Indstilling, inden jeg var kommet til Vejs Ende, var den, at de gode Ingeniører skulle afholde sig fra at lave Politik, men han ændrede sit Syn paa Sagen efter det fuldstændige Referat og betragtede Spørgsmaalet som værende af stor Interesse.

Sagen endte imidlertid uden politiske konsekvenser. Det fremgår af Gunnar Larsens dagbogsoptegnelse for 22. maj 1942, at han samme morgen havde en telefonsamtale med Erik Kayser, hvori denne meddelte ham, at

²⁵ Det er klart, at man ikke kan vide dette med sikkerhed. Eventuelt kan der være tale om et »salgsargument« fra tysk side, der skulle få Kampsax til at gå ind i projektet. I det sidste tilfælde er udsagnet imidlertid interessant, idet det viser noget om Kampsax-ledelsens indstilling.

Ingeniør Cardinal, en af Organisation Todt's Overordnede, havde været i Byen Dagen før og meddelt ham, at der ikke var nogen Mulighed for politiske Kombinationer i Anledning af Nordbanens Bygning i Norge. Efter den paagældendes Mening var Verden fuld af Entreprenører, der kun tænkte paa at tjene Penge, og derfor skulde man fra tysk Side nok uden Vanskeligheder faa gennemført Projektet. Dermed falder Planen om et eventuelt skandinavisk Samarbejde jo væk.

Gunnar Larsens beretning vedrørende de tyske jernbaneplaner i Nordnorge er interessant, fordi den i en eller anden grad viser, at Kampsax's modstand mod byggearbejder for tyskerne var politisk bestemt. Man ville i hvert fald ikke støtte Quisling. Det fremgår også, at Erik Kayser (selv tidligere direktør i Kampsax) var i tvivl, om Kampsax ville medvirke, selv hvis Quisling skulle blive væltet. Tanken om assistance fra Kampsax til jernbanebyggeriet i Norge i tilfælde af Quislings fald er muligvis ønsketænkning hos Gunnar Larsen selv. Endelig har vi med ingeniør Cardinals afsluttende udtalelse om, at andre entreprenørfirmaer kun tænker på at tjene penge, et tysk udsagn om, at profitmotivet ikke var afgørende for Kampsax. Et udsagn fra tysk side svækker altså Steen Andersens centrale tese om, at danske entreprenørfirmaer under 2. verdenskrig kun var opsat på at tjene penge.

Kampsax's arbejder i Iran for de allierede

Under krigen stillede direktøren for Kampsax's afdeling i Iran, ingeniør Kurt Olsen, organisationen til rådighed for de allierede efter den britiske besættelse af Iran i august 1941. Steen Andersen omtaler udførligt i *De gjorde Danmark større*, at Kurt Olsen efter krigen måtte forlade firmaet. Det fremføres, at Kurt Olsens fratræden officielt skyldtes helbredsproblemer efter det lange ophold i Iran, men at der reelt var tale om en afsked, som skyldtes manglende tillid fra koncernledelsens side.²⁶ Steen Andersen mener, at Kurt Olsen blev offer for en uretfærdig

26 Denne version fremføres i Steen Andersen, *De gjorde Danmark større*, hvor det hedder: »Da Kurt Olsen vendte hjem fra Iran i efteråret 1946 fratrådte han sin stilling umiddelbart efter. Officielt hed det sig, at afskeden skyldtes helbredsproblemer efter det lange ophold i Iran, men reelt bundede afskedigelsen i manglende tillid fra koncernledelsens side« (s. 361). I Gads leksikon: *Hvem var hvem 1940-1945* skriver Steen Andersen mere forsigtigt (s. 282): »Efter krigen mente Kampsax' ledelse, at Olsen havde handlet lige lovligt uafhængigt i forhold til direktionens fuldmagt, uanset at man havde tjent stort på anlægsarbejderne for de allierede. På trods af sin indsats blev Olsen kørt ud på et sidespor«.

behandling fra koncernledelsens ledelse efter 2. verdenskrig, idet det fremhæves, at »[p]å trods af sin indsats for den allierede kamp blev Olsen kørt ud på et sidespor«. ²⁷ Endvidere fremhæver Steen Andersen, at Kampsax havde »tjent stort på anlægsarbejderne for de allierede«. ²⁸

Steen Andersen giver flere forklaringer på Kurt Olsens fratræden. En version er, at Kurt Olsen havde bragt sig i modsætningsforhold til den fungerende danske gesandt i Teheran, Aage Fensmark, og blev ofret af koncernledelsen, der ikke ville risikere at lægge sig ud med diplomaterne i de danske og britiske udenrigsministerier. Til støtte for denne påstand omtaler Steen Andersen, at Saxild under et ophold i London i juli 1945 førte samtaler med Kurt Olsens nærmeste militære samarbejdspartnere, herunder med den næstkommanderende for den britiske tekniske organisation i Iran, major Kirkland. Det berettes, at de britiske militære samarbejdspartnere kun »havde roser i forhold til samarbejdet med Kampsax, men koncerndirektøren tillagde ikke deres vurdering af sagen afgørende betydning, da særlig Kirkland syntes at være ”somewhat onesided”«. ²⁹ Som en anden version fremfører Steen Andersen en række steder, at der opstod et modsætningsforhold mellem Saxild og Kurt Olsen, fordi Saxild blev fortørnet over, at Kurt Olsen ved at påtage sig arbejde for de allierede havde sat sig ud over sin fuldmagt. ³⁰ En tredje version er, at koncernledelsen var utilfreds med, at Iran-afdelingen havde haft en utilfredsstillende indtjening i forbindelse med arbejderne for de allierede, idet fortjenesten for direktionen i København ifølge Steen Andersen altid kom i første række. ³¹

En gennemgang af kildematerialet viser, at Steen Andersens fremstilling på stort set alle punkter er slet funderet og ofte forkert.

For det første er der ingen dokumentation for, at Kurt Olsen blev afskediget. Der er således intet i kildematerialet, der belyser, hvorfor Kurt Olsen forlod Kampsax ved udgangen af 1946. Historien om helbredsproblemer som officiel – men ikke reel – årsag til Kurt Olsens fratræden står for Steen Andersens egen regning, idet den ikke fremgår af kildematerialet.

For det andet er de forklaringer, som Steen Andersen giver af Kurt

²⁷ Biografi over Kurt Olsen i Hans Kirchhoff, John T. Lauridsen og Aage Trommer (red.), *Gads leksikon: Hvem var hvem 1940-1945*, Kbh. 2005, s. 282.

²⁸ *Gads leksikon: Hvem var hvem 1940-1945*, s. 282.

²⁹ Steen Andersen, *De gjorde Danmark større*, s. 359.

³⁰ Dette fremhæves i Steen Andersen, *De gjorde Danmark større*, s. 359; i Steen Andersen, *Gads leksikon: Hvem var hvem 1940-1945*, s. 282; samt i Steen Andersen, »Virksomhedshistorie kontra national jubilæumshistorie«, s. 319.

³¹ Steen Andersen, *De gjorde Danmark større*, s. 360.

Olsens påståede afsked, i modstrid med kildematerialet.³² Det fremgår således af dette, at Kurt Olsen modtog fuld støtte fra koncernledelsen i striden med Aage Fensmark, idet Saxild dog var utilfreds med, at Kurt Olsen klagede direkte til Udenrigsministeriet – på Kampsax's brevpapir – uden først at have underrettet koncernledelsen.³³ Efter at Kurt Olsen havde forladt Kampsax bad Kurt Olsen om at modtage et års ekstra løn for at kunne koncentrere sig om sin sag mod Aage Fensmark. Denne anmodning blev støttet af Jørgen Saxild. I skrivelsen til den øvrige bestyrelse med forslaget om den ekstra godtgørelse til Kurt Olsen fremhævede Saxild utvetydigt sin støtte til Kurt Olsen, idet han dog samtidig ikke lagde skjul på sin mening om, at striden var blæst op i et leje, hvor den ikke hørte hjemme.³⁴ Aage Fensmark truede endog efterfølgende

32 Det gennemgåede materiale findes i Kampsax's arkiv i sagsmappen »Fensmark-sagen«.

33 Jørgen Saxild skrev i brev af 11. januar 1946 til Kurt Olsen: »At Fensmark modsatte sig Dannelsen af en fri dansk Sammenslutning er beklageligt og dumt ... Saa siger De, at Fensmarks Politik gik ud paa at sidde paa hovedløse firmaer. Det er sikkert rigtigt, men hvor er Beviset? Han har utvivlsomt hjulpet Monberg & Thorsen, som vi har Bevis for er kommet ud af deres Vanskeligheder med godt økonomisk Resultat. Vi har set en Del af Pengene selv i Sverige ... Fensmark har utvivlsomt intrigeret for at faa Dem væk, hvilket i vore Øjne er yderst graverende. Men vi har ikke kunnet tage skridt overfor Udenrigsministeriet, idet vi har manglet Dokumentation ... De siger selv, at det af Dem fremførte kun er Generaliteter – Jo, men den Slags gør intet Indtryk paa Embedsmændene i Udenrigsministeriet, naar det gælder om at bedømme en Embedsmands Forhold og eventuelt dømme ham fra Ære, Liv og Gods. Utallige Forsøg gjorde Fensmark paa at saa Splid og nedsætte andres Prestige – hvorfor saa ikke nævne en Række konkrete Eksempler, selvom jeg skal indrømme, at Bilag 2 er et harsk Eksempel på Fensmarks Facon. ... Forøvrigt konstaterer vi, at De energisk har hævdet Deres Uafhængighed overfor Sir Reader og hans Folk i Kraft af Deres gode Forhold til de militære; det skaber Respekt, men maaske ogsaa Bitterhed – og de militære forgaar, men Diplomatiets bestaar. Der ligger dog heri ikke Skyggen af en Bebrejdelse mod Dem«. Endelig hedder det: »Deres Brev er ment som et Angreb mod Fensmark resulterende i en Paastand om, at han ikke egner sig til at være dansk Udsending. Jeg har selv været afæsket min Opfattelse af hele Kontroversen af Udenrigsministeriet og har maattet svare, at selvom jeg havde et ganske bestemt Indtryk af, at Fensmark havde optraadt paa en Maade, som har gjort vor Ledelse i Iran dens opgave langt vanskeligere end nødvendigt – maaske endda direkte skadet vore Interesser – saa var dette ikke underbygget af en saadan Dokumentation, at jeg paa Kampsax' Vegne kunde indtage et skarpt Standpunkt. En saadan Dokumentation venter jeg stadig paa at faa. Deres Brev til Udenrigsministeriet indeholder den ikke, og derfor har det vist kun svækket Sagen og styrket Fensmarks Stilling. Til Slut maa jeg sige, at vi beklager Fremsendelsen af dette Brev. De vil maaske sige, at det hovedsageligt vedrører Deres private Forhold til Fensmark, men naar De underskriver Dem ansvarlig Direktør for Kampsax Teheran, maa Udenrigsministeriet opfatte Brevet som kommende for Kampsax – og et saadant Brev vilde vi ikke have skrevet«.

34 I skrivelse af 30. januar 1948 til den øvrige bestyrelse skrev Jørgen Saxild: »Kurt Olsen kom hjem fra Iran i Efteraaret 1946 og fratraadte sin Tjeneste i Consortiet ved Udgangen af Aaret. I de mellemliggende Maaneder oppebar han en Gage af 1500 Kroner pr. Maaned, ligesom han fik udbetalt et Beløb af d.Kr. 100.000 som Efterbetaling paa Gagen i Krigsaarene, som var ret beskeden og ikke svarede til hans Stilling og forøgede

Jørgen Saxild med sagsanlæg, fordi Saxild i et brev – fremlagt i forbindelse med en efterfølgende tjenestemandundersøgelse af Fensmarks forhold – støttede Kurt Olsen.³⁵

Som et led i striden Fensmark-Kurt Olsen fik Saxild underretning om, at underdirektøren i Kampsax Iran under 2. verdenskrig, Lærum, bag Kurt Olsens ryg var gået til de britiske myndigheder i Iran samt til Fensmark, bl.a. med klager over Kurt Olsens ledelse.³⁶ I et skarpt brev til Lærum gav Saxild udtryk for støtte til Kurt Olsen og kritiserede Fensmark for at ville blande sig i firmaets forhold.³⁷ Ligeledes blev

Ansvar efter Overtagelsen af Vejarbejderne for det engelske Krigsministerium. Som De ved, var hans Forhold til den danske chargé d'affaires Fensmark ret spændt under de sidste Krigsår og endte med aaben Konflikt. Dette skyldtes til dels rent personlige Forhold mellem de to meget forskellige og særprægede Personligheder, men hovedsageligt, at Fensmark paa utilbørlig Vis forsøgte at blande sig i Kampsax' Direktionsforhold, idet han dels søgte at faa Ingeniør Olsen erstattet med Ingeniør Brinch som øverste Leder af Kampsax i Iran, dels søgte at paatvinge ham to af vore Ingeniører, Lærum og Ussing, som Meddirektører. Dette fremgaar af Erklæringer afgivet dels af Ingeniør Brinch, dels af General French og Oberstløjtnant Kirkland, de to engelske Officerer, med hvem Kampsax samarbejdede under Kontraktens Udførelse. Da der fra forskellig Side, efter Fensmarks Hjemkomst til Danmark, blev rejst Klager mod hans Embedsførelse i Teheran under Krigen, blev der fra Udenrigsministeriets Side igangsat en Undersøgelse heraf under Forsæde af en Landsdommer, og denne Sag har verseret det meste af 1947 og er endnu ikke afsluttet. I denne Sag er Ingeniør Olsen gentagne Gange blevet indkaldt som Vidne, bl.a. i sin Egenskab af Direktør for Kampsax Teheran i Krigsaarene. Endvidere er det under Sagen fremkommet, at Fensmark har afgivet et fortroligt Memorandum til Udenrigsministeriet angaaende Ingeniør Olsens Forhold under Krigen, som paa ærerørig Maade drager Ingeniør Olsens nationale Sindelag og Optræden i Tvivl. Overfor dette Forhold har Ingeniør Olsen naturligvis, baade i sin egen og Kampsax' Interesse, maattet rense sig, med det Resultat, at det meste af hans Tid er gaaet med hertil, saaledes at han ikke har kunnet paatage sig andet Arbejde, bl.a. ogsaa fordi han stadig har maattet være til Disposition for Undersøgelsesdomstolen. Hvad angaar alle disse Forhold, citerer vi paa vedlagte Bilag Uddrag af forskellige Erklæringer, som dels beviser Ingeniør Olsens Paastand om Fensmarks Indblanding i Kampsax' Forhold, dels tilbageviser Fensmarks Paastand om Ingeniør Olsens svigtende nationale Sindelag og Englændernes manglende Tillid til ham, i hvert Fald hvad angaar de engelske Officerer, med hvem han samarbejdede dagligt i flere Aar. Jeg har ønsket at bringe disse Forhold til Styrelsens Kendskab, dels for at rehabilitere Ingeniør Olsen (om dette skulle være nødvendigt), dels for at anbefale den Anmodning om Betaling af en »Ventepengegæge«, som han har tilstillet Consortiet, og som vedlægges i Afskrift. Der er ikke Tvivl om, at Sagen mellem F. [Fensmark] og O. [Olsen] i væsentlig Grad har Forbindelse med hans Stilling som Leder af vor Virksomhed i Iran under Krigen, og jeg finder det derfor ret og rimeligt, at Consortiet betaler ham en saadan Gage for den Tid, han har maattet anvende paa Sagens Behandling, og jeg foreslaar, at der betaales ham en Gage stor 1500 Kroner pr. Maaned for Aaret 1947 til fuld Dækning.

35 Steen Andersen refererer ikke, at Kurt Olsen fik et års ekstra løn for at kunne koncentrere sig om sagen mod Fensmark. Ligeledes refererer Steen Andersen ikke, at Fensmark truede Saxild med injuriersag på grund af støtten til Kurt Olsen.

36 Brev af 16. februar 1946 fra Jørgen Saxild til Lærum.

37 Jørgen Saxild skriver i brev til professor, civilingeniør D. Lærum af 16. februar 1946: »Jeg tror, at alle de implicerede Parter, baade Sir Reader, Fensmark, Kurt Olsen og De selv, over for sig selv nu i Dag vil indrømme, at meget af det, der den Gang skete,

Kurt Olsen bakket op af Saxild, da underdirektøren i Kampsax Iran, Johannes Garring, klagede over Kurt Olsens ledelse.³⁸

Steen Andersen omtaler hverken Kampsax's økonomiske støtte til Kurt Olsen i striden med Fensmark eller Fensmarks trussel om injuriersag mod Saxild. Et hovedpunkt i Steen Andersens udlægning er, at Saxild ikke tillagde støtten til Kurt Olsen fra de britiske officerer afgørende betydning, da særlig Kirkland synes at være »somewhat one-sided«. Der er imidlertid her tale om en forkert gengivelse af Saxilds indtryk fra samtaler i London med de britiske militærfolk. I et telegram fra London den 17. august 1945 skrev Saxild således:

My impression is that Kirkland's statement somewhat onesided but that Olsen undoubtedly has had to put up with interference from Fensmark.

Det fremgår således af det fulde citat fra telegrammet gengivet ovenfor,

foregik i en Atmosfære af Uligevægt under Pres af de stærke ydre og indre Paavirkninger, som Forholdene affødte ... Havde denne Sag blot været overladt til de saglige Instanser, d.v.s. Kampsax' Ledelse paa den ene Side og Militæret paa den anden Side, vilde der have været faa eller ingen »incidents«. Som De ved, var Samarbejdet mellem French, Kirkland og Kurt Olsen det bedst mulige; Vanskelighederne opstod kun, naar Funktionærene hos Kampsax blandede sig i Tingene uden om Ledelsen, eller Diplomaterne gjorde Livet surt for samme Ledelse af Grunde, som maa forekomme gaadefulde, og som i hvert Fald ikke var Udslag af god Vilje over for Kampsax. Som Generalkonsul har De vel ganske naturligt følt en vis kollegial Solidaritet med og Sympati for Fensmark; det er da ogsaa et ensidigt diplomatisk Synspunkt, De udtrykker, naar De skriver, at De finder det »ansvarsløst af Chefen for en dansk Virksomhed at tillade sig at komme i Modsætningsforhold til den Danske Legation«. Man kan jo ogsaa vende Sagen om og sige det samme om en Legation i dens forhold til den danske Virksomhed. At de danske Ingeniører, for atter at bruge et af Deres Udtryk »var under direkte Ledelse og Ordre fra den danske Legation«, kan vi i Kampsax ikke acceptere, selv under de herskende Forhold; men det var utvivlsomt Fensmarks Synspunkt, og herfra stammer vel ogsaa hele Konflikten mellem ham og Kurt Olsen. Jeg har altid værdsat Deres retlinede Karakter og Deres Loyalitet over for Kampsax, og det er maaske denne Loyalitet, som har ført Dem ud i noget, som ser ud som det modsatte set fra Kurt Olsens Synspunkt, men i den Konflikt er vor Sympati hos den, som vi med velberaadig Hu har givet Fuldmagt til at handle paa vore Vegne, og som derfor repræsenterer Kampsax. At De uden om Kurt Olsen har kunnet gaa til Sir Reader, er os uforstaaeligt, navnlig med Beskyldninger om, at Kurt Olsens Honorarer var uforsvarligt høje. De maa da i hvert fald nu vide, at Forholdet var lige omvendt, og det var jo Grunden til, at Forholdet mellem Kurt Olsen og hans Personale blev utilfredsstillende. Olsen var tvunget til at holde igen paa Gagerne, fordi Indtægterne ikke tillod nogen Rundhaandethed. Det samlede økonomiske Resultat af Kampsax' Virksomhed for Englænderne staar ikke i rimeligt Forhold til den Indsats, der blev gjort, og derfor virker Ussings og Deres Demarche i Dag dobbelt besynderlig. Havde jeg været i Teheran, vilde der ikke været blevet arbejdet for de Honorarer, som Kurt Olsen accepterede – alting har sin rimelige Pris, selv naar der er Krig«.

38 Brev af 20. marts 1946 fra Jørgen Saxild til Johannes Garring.

at citatet har den modsatte mening af Steen Andersens udlægning, idet Saxild i sit telegram udtrykte utvetydig støtte til Kurt Olsen. Ved udelukkende at referere ordene »somewhat onesided« og tage dem ud af deres sammenhæng, giver Steen Andersen det modsatte indtryk. Det kan i øvrigt tilføjes, at det var Saxilds telegram fra London af 17. august 1945, som efterfølgende blev årsagen til, at Fensmark truede Saxild med injuriersag. Med andre ord var Kurt Olsens modstander, Fensmark, ikke i tvivl om, at Saxild med sit telegram udtrykte støtte til Kurt Olsen, og at telegrammet således havde det modsatte indhold af det, der refereres i bogen *De gjorde Danmark større*.

Vedrørende Steen Andersens anden version af Kurt Olsens påståede afsked – nemlig et modsætningsforhold mellem Saxild og Kurt Olsen, fordi Kurt Olsen gennem arbejderne for de allierede havde sat sig ud over sin fuldmagt – findes der i Kampsax's arkiv en brevveksling mellem Saxild og Kurt Olsen om fuldmagten, men her er forholdet det modsatte af det, som fremføres af Steen Andersen. Det var Kurt Olsen, som i et brev til Saxild fremførte, at hans arbejde under 2. verdenskrig havde været lettere, hvis han havde haft en bredere fuldmagt.³⁹ Dette blev skarpt tilbagevist af Saxild, og Kurt Olsen erkendte i et senere brev, at fuldmagten havde været bred nok.⁴⁰ Dette svarer også til fremstillingen i Saxilds erindringer, hvor det fremhæves, at Kurt Olsen ved sin tiltræden som direktør for Kampsax Iran blev forsynet med en bred fuldmagt.⁴¹ Det var således ikke Saxild, der var fortørnet over, at Kurt Olsen havde overtrådt sin fuldmagt, men derimod Kurt Olsen, som beklagede sig over, at fuldmagten ikke var bredere. Dette er det modsatte af den fremstilling, der findes hos Steen Andersen.

Steen Andersen fremhæver til støtte for sin påstand om et modsætningsforhold mellem Kampsax-ledelsen og Kurt Olsen, at Kurt Olsen ikke nævnes i Kampsax's 50 års-jubilæumsskrift fra 1967, samt at Saxild i en senere omtale af Kampsax's indsats for englænderne under 2. verdenskrig omtalte den transiranske jernbane (bygget under hans egen ledelse) før Kurt Olsens vejanlæg.⁴² At Kurt Olsen ikke nævnes i jubilæumsskriftet fra 1967, skyldes imidlertid, at der for jubilæums-

39 Brev af 12. november 1945 fra Kurt Olsen til Jørgen Saxild.

40 Kurt Olsen i brev af 4. april 1946 til Jørgen Saxild: »De har helt Ret i, at Ansvarsforholdet var ganske udmærket defineret i Prokurationen og i Brevet af 18. November 1940«.

41 Jørgen Saxild, *En dansk ingeniørs erindringer*, Kbh. 1971, s. 106.

42 Ingolf Boisen, *Kampsax, et dansk ingeniørfirma og dets virkefelter gennem et halvt århundrede (Kampsax – De første 50 år)*, Kampmann, Kierulff & Saxild A/S 1967; Jørgen Saxild, *En dansk ingeniørs erindringer*, Kbh. 1971.

skriftet lå den politik til grund, at kun afdøde ledende medarbejdere (sammenlagt to personer) samt medlemmer af den øverste koncernledelse (de tre grundlæggere og den ene grundlæggers søn, der var koncerndirektør fra 1961) blev omtalt.⁴³ At Kurt Olsen ikke er nævnt, skyldes således i første række det forhold, at han i 1967 stadig var i live og ikke – som påstået af Steen Andersen – at han bevidst skulle være holdt ude af firmahistorien. At Saxild nævner den transiranske jernbane før Kurt Olsens vejanlæg i sine erindringer, kan skyldes en tilfældighed. Det kan også skyldes, at den transiranske jernbane faktisk havde større betydning end vejanlæggene som transportkanal for de allierede under 2. verdenskrig, eller at den blev anlagt tidligere.⁴⁴

Modsat Steen Andersens fremstilling er der i øvrigt intet i det foreliggende kildemateriale, som tyder på et personligt modsætningsforhold mellem Saxild og Kurt Olsen. Det fremgår tværtimod, at Kurt Olsen efter krigen fik bevilget en ekstra bonus på 100.000 kr., samt at han efter sin fratræden fik en særlig godtgørelse under sin ledighed gennem 1947 på 18.000 kr. Der er her tale om meget store beløb. Til sammenligning havde departementschefer og visse direktører i staten i 1946 en årsløn på mellem 17.880 kr. og 19.080 kr.⁴⁵ Kurt Olsen fik altså som ekstra godtgørelse for sit arbejde ved sin hjemkomst et beløb, der svarede til fem gange årslønnen for en departementschef, og herefter yderligere i 1947 et beløb svarende til en departementschef. Det er næppe sandsynligt, at han ville modtage beløb af denne størrelsesorden, hvis der var et personligt modsætningsforhold til Saxild. At Kurt Olsen omtales rosende flere steder i Saxilds erindringer fra 1971, peger ligeledes i retning af, at der ikke har været et modsætningsforhold.⁴⁶ Hvis Saxild var forbitret på Kurt Olsen, ville der ikke være grund til 26 år efter krigen at fremhæve og rose hans indsats for de allierede.

Det kan nævnes, at Kurt Olsen efter krigen blev indbudt til at holde foredrag i udlandsdanskernes forening, Dansk Samvirke. I en efterfølgende artikel i Dansk Samvirkes blad, Danmarksposten, blev Kurt Olsen introduceret som den person, der »under verdenskrig II var

43 En række medarbejdere, der gennem årene havde spillet en nøglerolle for firmaets udvikling, heriblandt den mangeårige senere direktør for Iran-afdelingen, Johannes Garling, samt en række underdirektører ved hovedkontoret blev heller ikke nævnt.

44 Det fremgår af beretningen »Dansk Virksomhed i Iran under krigen« udarbejdet af Kurt Olsen den 2. oktober 1945 (Kampsax's arkiv), at to tredjedele af de allierede transporter gennem Iran under 2. verdenskrig blev ført ad den transiranske jernbane, mens en tredjedel foregik ad vejene.

45 *Hvem hvad hvor 1947*, Kbh. 1947.

46 Se dokumentationen i Finn Østrup, »De gjorde Danmark større: En kommentar«, s. 299-300.

leder af de store vejarbejder i Persien«. ⁴⁷ I artiklen skrev Kurt Olsen om bygningen af den transiranske jernbane, at den skete under »ingeniør Saxilds fremragende overledelse«. Det er usandsynligt, at Kurt Olsen ville blive indbudt til at holde foredrag i Dansk Samvirke og skrive i Danmarksposten, hvis der var et modsætningsforhold mellem Saxild og Olsen, idet Saxild i perioden 1944-68 var formand for foreningen.

Det er korrekt, at Saxild mente, at Kampsax i Iran burde have taget et højere honorar for arbejderne for de allierede. I sin beretning til bestyrelsen om Iran-arbejderne under 2. verdenskrig forsvarede Saxild imidlertid den lave indtjening og derved Kurt Olsens indsats:

For de militære Kontraktens Vedkommende er der en meget beskeden Fortjeneste, dels ønskede man fra Begyndelsen ingen Krigsfortjeneste, og yderligere betaltes alle Honorarer i £. Netop i den Periode, disse Arbejder udførtes, fandt den største Prisstigning sted, og da Rialer samtidig ikke deprecieredes i forhold til £, maatte Kampsax bære alle ekstra Udgifter til Dyrtidstillæg etc.

Det fremhæves videre i beretningen til bestyrelsen, at der i alt blev en nettofortjeneste på 4.520.000 Rls., hvilket svarede til 18 pct. af honoraret. Det forklares videre:

At denne Procent blev saa lille, skyldes Udbetalingerne af ekstraordinære Dyrtidstillæg, uden hvilke Procenten ville være blevet 30%. Kampsax' Ledelse i Téhéran betragtede det dog som sin væsentligste Opgave ved disse Arbejder at yde de allierede Magter en saa reel Støtte som muligt, hvorfor Spørgsmaalet om Fortjeneste først kom i anden Række.

Citatet viser, at Saxild over for bestyrelsen forsvarede det beskedne resultat med, at Kurt Olsen havde arbejdet for de allierede og ikke ønsket at tage en fortjeneste for dette arbejde. Steen Andersen lægger imidlertid den modsatte betydning i ordene og tager koncernledelsens reaktion som udtryk for, at fortjenesten altid kom i første række for direktionen i København. Steen Andersen gengiver imidlertid citatet forkert, idet han udelader ordet »dog«, der nærmest tyder på, at udtalelsen er et forsvar for Kurt Olsen. ⁴⁸

Steen Andersens påstand om, at Kampsax skulle have tjent stort på

⁴⁷ Kurt Olsen, »På Vejbygning i Persien«, *Danmarksposten*, 31. årgang, nr. 4, april 1950.

⁴⁸ Steen Andersen, *De gjorde Danmark større*, s. 360.

arbejderne for de allierede i Iran, er i direkte modstrid med kildematerialet. Således fremhævedes det af Kurt Olsen selv, at der ikke var nogen fortjeneste på arbejderne i Iran, idet Kurt Olsen i et brev til Saxild skrev, at Kampsax under arbejderne i Iran var

et kooperativt, nationalt Foretagende arbejdende paa frivilligt Grundlag... Ud fra denne Betragtning vil De forstaa at Tanken om at [Kampsax] som saadan skulle kunne tjene Penge under Krigen faldt nogle af Patrioterne for Brystet.⁴⁹

I bogen *De gjorde Danmark større* opgør Steen Andersen den samlede nettofortjeneste fra Iran-arbejderne til »omkring 1,5 mio. kroner».⁵⁰ Tallet er ikke korrekt. Under krigen opretholdt de iranske myndigheder en fast valutakurs over for britiske pund, der i 1942 lå på 129 rialer per britisk pund. I perioden 1942-49 var kursen 19,36 kr. per pund. Det oplyses i Kampsax' materiale, at der fra marts 1942 til marts 1945 blev tjent i alt 5.083.000 rialer, og det oplyses videre, at hovedparten af dette beløb blev overført til London eller New York. Anvendes de angivne valutakurser på beløbet i rialer, når man frem til et beløb på sammenlagt 763.000 kr., der blev ført ud af Iran. Fra dette beløb skal imidlertid yderligere trækkes de beløb, som det udsendte personale modtog i form af gager udbetalt i Danmark (de såkaldte hjemmegager) samt beløb, der med tilbagevirkende kraft efter krigen udbetaltes til Iran-personalet som ekstra vederlag, heraf alene til Kurt Olsen 100.000 kr. Det er på denne baggrund usikkert, hvor stor nettofortjenesten på Iran-aktiviteterne egentlig har været. Der er i øvrigt ingen særlig grund til at tvivle på, at direktionen havde ret, når den over for bestyrelsen betegnede nettofortjenesten som »meget beskeden».⁵¹

Steen Andersen omtaler, at modsætningsforholdet mellem Saxild og Kurt Olsen medførte, at »indsatsen for den allierede kamp gled ud af fortællingen om den danske indsats for den allierede kamp».⁵² Andetsteds fremhæver Steen Andersen, at »Iran-afdelingens historie under krigen blev ikke en del af den officielle firmahistorie i efterkrigstiden».⁵³

49 Brev af 28. september 1945 fra Kurt Olsen til Jørgen Saxild.

50 Steen Andersen, *De gjorde Danmark større*, s. 360.

51 Et tilsvarende synspunkt giver Jørgen Saxild udtryk for i sit brev til Lærum, jf. fodnote 29 ovenfor.

52 Steen Andersen, *De gjorde Danmark større*, s. 363. Tilsvarende omtales det s. 359, at »på trods af befrielsessommerens eufori, var Kampsax ikke opsat på at profilere sig på arbejder for de allierede».

53 Steen Andersen, Gads leksikon: *Hvem var hvem 1940-1945*, s. 282.

Disse oplysninger er forkerte. Der er i jubilæumsskrifterne fra både 1952 og 1967 samt også i andet oplysningsmateriale om Kampsax udførlige beskrivelser af arbejderne for de allierede under 2. verdenskrig.⁵⁴ Det fremgår endvidere af direktionens beretning fra februar 1946, at man fra Teheran har modtaget meget fyldige rapporter angående »Vejanlæggene med Specialrapport om Asfalteringsarbejdet samt Anlæggene af Flyvepladser«. Det hedder videre:

Der vil nu blive udarbejdet specielle, overskuelige Uddrag af disse Rapporter, som vil give et godt Indtryk af, hvad der er sket i disse Aar, og de Betingelser, vi har arbejdet under derude, og disse vil blive tilsendt alle interesserede Parter.

Det fremgår altså, at Kampsax allerede i foråret 1946 søgte at skabe bredere interesse for Iran-arbejderne under 2. verdenskrig.

Steen Andersen oplyser, at det »var af afgørende betydning for Kampsax-koncernen at gøre tyskerne bekendt med, at man fra hovedkontoret ikke havde nogen forbindelse med afdelingen i Iran«. ⁵⁵ Endvidere skriver han, at Kurt Olsen »havde brudt med Kampsax' princip om altid at optræde politisk neutralt for at beskytte forretningerne«. ⁵⁶ Der er ikke i kildematerialet støtte til nogen af disse udsagn. Intet tyder på, at firmaet skulle have gjort tyskerne bekendt med, at det ikke havde forbindelse med Iran-afdelingen, ligesom der heller ikke i det gennemgåede materiale er retningslinjer eller tilkendegivelser om, at medarbejdere skulle optræde politisk neutralt.

Der er ingen tvivl om, at koncernledelsen var tilfreds med det arbejde, som udførtes for de allierede under 2. verdenskrig af medarbejderne i Iran-afdelingen. Jørgen Saxild skriver f.eks. i et brev til Garring, underdirektør i Iran-afdelingen, at

Vi herhjemme mener, at der er gjort et godt Arbejde af vore Folk i Iran under disse overmaade vanskelige Aar, og at vore Interesser er blevet varetaget paa en god Maade...Vær sikker paa, at naar De har faaet Teheran og Krigens Aar lidt paa Afstand, vil De se, at meget af det, som antog saa store Proportioner, da De sad dernede i Isolationen, i Virkeligheden tildels var selvskabt Plage, og efterhaanden vil de lysere Sider og Tilfredsheden over at have

⁵⁴ Se Kampmann, Kierulff & Saxild, *Kampsax*, Kbh. 1952, s. 95, samt Ingolf Boisen, *Et dansk ingeniørfirma og dets virkefelter gennem et halvt århundrede*, Kampmann, Kierulff & Saxild A/S 1967, s. 26.

⁵⁵ Steen Andersen, *De gjorde Danmark større*, s. 360 og s. 362.

⁵⁶ Steen Andersen, *De gjorde Danmark større*, s. 360.

udført et godt Stykke Arbejde under vanskelige Forhold trænge alt det ubehagelige i Baggrunden, saa De med Tilfredshed kan se tilbage paa disse i øvrigt interessante Aar, hvor det blev Dem forundt at gøre en Indsats, som andre maa misunde Dem.⁵⁷

Efter krigen fik en række medarbejdere i Iran-afdelingen tildelt en særlig bonus som anerkendelse for indsatsen under 2. verdenskrig.⁵⁸

Arbejder for tyskerne i Serbien

Under 2. verdenskrig udførte Kampsax – i samarbejde med Højgaard & Schultz – ét arbejde for den tyske krigsmagt, nemlig underdelen til en bro over floden Sava tæt ved Beograd i Serbien. Det er spørgsmålet, hvorfor Kampsax – samt Højgaard & Schultz – indlod sig på dette byggeri for tyskerne i Serbien, når begge firmaer afviste at arbejde for tyskerne i Danmark. Det er her synspunktet hos Steen Andersen, at firmaerne var interesseret i at arbejde for tyskerne, idet man herved – ud over at få dækket tab på igangværende arbejder i forbindelse med udestående bankgarantier – havde muligheder for at opnå en god indtjening, og at firmaerne først blev tvunget til at trække sig ud af Serbien, da der blev for stor risiko for partisanangreb. Steen Andersen giver således følgende forklaring på arbejderne i Serbien: »Udsigten til at lide et tab på et igangværende byggeprojekt førte til, at de to danske firmaer valgte at påtage sig byggeriet af en bro over Sava-floden for Organisation Todt. Motivet til at fortsætte var ud over frygten for økonomiske tab det simple, at man ikke ønskede at trække sig ud fra et marked, hvor firmaerne havde investeret store summer i at få en fod indenfor. Endelig øjnede man også muligheden for at tjene penge på at arbejde for den tyske besættelsesmagt, og derfor valgte firmaerne, at det var risikoen værd at blive i landet. På trods af krigshandlingerne i landet lykkedes det firmaerne at bygge broen færdig og tjene på det, men i efteråret 1942 havde partisankrigen nået et sådant omfang, at Kampsax og Højgaard & Schultz trak sig ud.«⁵⁹ Det fremhæves videre af Steen Andersen, at »[a]ngrebene udgjorde en så stor risiko for Kampsax's ansatte, at de kommende måneder af 1942 skulle anvendes til "at komme helskindet ud af Jugoslavien" og væk fra de krigshandlinger, som har "hærgnet hen over vore pladser"«. ⁶⁰ Andetsteds fremhæver Steen Andersen, at det i

57 Brev af 20. marts 1946 fra Jørgen Saxild til Johannes Garring. Kampsax's arkiv.

58 Brev af 28. september 1945 fra Kurt Olsen til Jørgen Saxild. Kampsax's arkiv.

59 Steen Andersen, *De gjorde Danmark større*, s. 444.

60 Steen Andersen, *De gjorde Danmark større*, s. 300. Tilsvarende versioner gentages i billedteksten på s. 299.

Kampsax's tilfælde viste sig »nødvendigt at forlægge byggeaktiviteterne til Ungarn for at holde fast på det sydøsteuropæiske marked, da partisankrigen udviklede sig til en alvorlig trussel mod virksomheden og gjorde det umuligt at bygge videre i Serbien«. ⁶¹ Et tredje sted skriver Steen Andersen, at det var »partisankrigens risiko mod firmaet, som tvang danskerne ud«. ⁶² Også en række andre steder fremhæves det, at truslen fra partisanangreb tvang firmaerne til at opgive arbejderne for tyskerne i Serbien. ⁶³

Hele denne fremstilling af arbejdet for tyskerne i Serbien er uden grundlag i kildematerialet. Modsat Steen Andersens fremstilling var det ikke målet for firmaerne at få en indtjening på arbejderne i Serbien. Ifølge kildematerialet hos Kampsax og Udenrigsministeriet skyldtes beslutningen om at arbejde for tyskerne i Serbien, at firmaerne herved kunne undgå et tab i forbindelse med udestående bankgarantier i Serbien, ligesom man stod over for en trussel om, at tyskerne ville beslaglægge materiel og byggematerialer, hvis man ikke byggede. Per Kampmann, medindehaver af Kampsax, skrev således i et brev til I.P. Mirner, som var fungerende dansk konsul i Beograd:

Det har i det hele taget vist sig meget heldigt for os, at vi i sin Tid gik ind for Bygningen af Savebroen. Medens forholdene, da Krigen brød ud, jo var saadan, at vi skyldte 6-7 Mill. Dinarer i Belgrad, for hvilken Gæld der var stillet dansk Bankgaranti, og at vi derfor risikerede ikke alene at faa et stort Tab, men også at maatte sende Penge herfra til Dækning af Bankgælden, er det takket være Savebroen nu – som De ved – saaledes, at hele Bankgælden er indfriet og Garantierne dermed er udløbet, hvortil kommer at vi har faaet hjemført en lille halv Million Kr. Det endelige Resultat er derfor blevet saaledes for Højgaard & Schultz og vort Vedkommende, at vi er kommet ud af det hele uden Gevinst eller Tab, idet vi foreløbig ikke regner med, at de Par Millioner Dinarer, vi får tilovers i Belgrad, vil få nogen Værdi. ⁶⁴

Denne fremstilling af arbejderne som et forsøg på at undgå tab støttes af en indberetning fra den konsulære danske repræsentation i Beograd, hvor det omtales, at de danske selskaber

61 Steen Andersen, *De gjorde Danmark større*, s. 310.

62 Steen Andersen, *De gjorde Danmark større*, s. 300.

63 F.eks. i billedteksterne ss. 294 og 299 i Steen Andersen, *De gjorde Danmark større*.

64 Rigsarkivet (RA), Skrivelse fra Per Kampmann til I.P. Mirner af 12. december 1942. Opbevares under Danske Gruppe. Gesandtskabet i Beograd afl. 1956. J. nr. 65. k. 19.

navnlig med Henblik paa Likvideringen af »Danska Grupa«s Mellemværender med forskellige Bankforbindelser i Beograd var meget interesseret i at få overdraget Underbygningen til den nye Savebro ved Beograd.⁶⁵

I modsætning til, hvad Steen Andersen skriver, er der intet grundlag i kilderne for at antage, at firmaerne skulle være interesseret i at fortsætte arbejderne i Serbien for tyskerne ud over, hvad der var nødvendigt for at få dækket de udestående bankgarantier. Det fremgår således af en indberetning fra Danmarks konsulære repræsentation i Beograd fra november 1941, at man fra tysk side ønskede, at de danske entreprenørfirmaer skulle påtage sig yderligere arbejder i Serbien, idet man ikke havde tyske firmaer, der kunne påtage sig arbejder, og da man fra tysk side ikke ønskede at arbejde med de lokale firmaer.⁶⁶ Trods dette ønske kan det konstateres, at firmaerne ikke påtog sig andre arbejder for tyskerne end underdelen til Sava-broen. Det fremgår videre af en indberetning fra repræsentationen i Beograd, at de danske firmaer konkret afslog at gå ind i arbejdet omkring bygningen af en bro over Sava-floden ved byen Sabac, samt at de danske firmaer afslog at deltage i rekonstruktionen af den sprængte bro over Donaufloden ved Beograd.⁶⁷

Til støtte for sin påstand om partisanangreb henviser Steen Andersen til, at det i Kampsax's direktionsberetning for 1941 omtales, at firmaerne skal bruge de næste måneder på at »komme helskindet« ud af arbejderne i Serbien, jf. ovenfor. Steen Andersen gengiver imidlertid ordene »komme helskindet« fejlagtigt. Det fulde citat fra direktionsberetningen for 1941 vedrørende aktiviteten i Serbien lyder:

Det synes at stille sig saaledes, at vi kan afslutte vore Arbejder i Jugoslavien med et ikke helt ubetydeligt Overskud i Dinarer, som er vanskelige at hjemføre. Vore Udgifter synes i al Væsentlighed at kunne dækkes, saaledes at Stillingen i store Træk er den, at

65 RA, Indberetning af 11. juni 1942 til Udenrigsministeriet fra repræsentationen i Beograd. Danske Gruppe. Gesandtskabet i Beograd afl. 1956. J. nr. 65. K. 19.

66 RA, Indberetning fra Danmarks konsulære repræsentation i Beograd af 20. november 1941. Findes i aktpakken Danmark-Tyskland. Betalinger over dansk-tysk clearing af jugoslaviske varer og tilgodehavender. J.nr. 73.D.20.b/Jug.

67 RA, Indberetning til Udenrigsministeriet fra Danmarks konsulære repræsentation i Beograd af 3. marts 1942 vedr. danske ingeniørforetagenders virksomhed i Serbien. Gesandtskabet i Beograd afl. 1956. J. nr. 65. K. 19.

vi synes at komme helskindet ud af Jugoslavien, til Trods for at Krigen har hærget henover vore Pladser og splittet det Land, vi arbejdede for, fuldstændig op.

Det fremgår således af det fulde citat, at ordene »komme helskindet« går på den økonomiske risiko, dvs. at man kan trække sig ud uden tab. Det er derfor svært at forstå, hvorfor Steen Andersen gengiver vendingen på den måde, at den går på risikoen for partisanoverfald.

Til støtte for sin påstand om partisanangreb fremhæver Steen Andersen videre, at der i direktionsberetningen for 1941 tales om, at »Krigen har hærget henover vore Pladser«, jf. citatet fra Steen Andersens bog ovenfor. Steen Andersen går uden videre ud fra, at vendingen er møntet på partisanangreb. Ordene kan imidlertid opfattes som en bred vending, der ikke nødvendigvis – som fremført af Steen Andersen – siger noget om konkrete angreb eller en konkret risiko. Ordene »Krigen har hærget henover vore Pladser« kan imidlertid også være møntet på krigsbegivenheder, som fandt sted i forbindelse med tyskernes angreb på Jugoslavien i april 1941. I en indberetning fremhævede den fungerende danske konsul i Beograd således, at Kampsax's repræsentant i Jugoslavien, C.L. Larsen, under tyskernes angreb på Jugoslavien i april 1941 havde vist

et prisværdigt personligt Mod og en saadan Ansvarsfølelse, at han ikke tog i det mindste Betænkning at udsætte sig for stor Livsfare for at tjene sine Arbejdsgiveres Interesse.⁶⁸

Hvis der med vendingen om krigen, som har hærget over vore pladser, derfor hentydes til faktiske krigshandlinger, er det muligt, at der refereres til begivenheder i forbindelse med den tyske invasion i april 1941, og ikke til partisanangreb.

Hverken i kildematerialet fra Kampsax eller fra Udenrigsministeriet er der i øvrigt støtte til Steen Andersens påstand om, at det var en risiko for partisanangreb, som tvang firmaerne ud. Således er der hverken i kildematerialet fra Kampsax eller i indberetningerne fra den danske

68 RA, Skrivelse fra repræsentationen i Beograd til Kampsax af 30.5.1942. Findes i aktmappen Danske Gruppe. Gesandtskabet i Beograd afl. 1956. J. nr. 65. K. 19. Tilsvarende fremhæves det i referat af møde i styregruppen for Den danske Gruppe den 7. august 1941, at »Højgaard og Kampmann havde heldigvis konstaterer, at hverken det danske Personale (Ingeniør Larsen og Skibets Besætning) eller Gruppens Materiel havde lidt Skade under Bombardementet eller Krigen i det hele taget« (referatet findes i arkiv for Højgaard & Schultz, aktpakke nr. 9 i arkiv for Højgaard & Schultz, opbevaret i Erhvervsarkivet (EA)).

konsulære repræsentation i Beograd nogen omtale af partisanangreb eller andre voldelige overfald. Heller ikke i referaterne fra møderne i gruppen til styring af de serbiske og ungarske aktiviteter er der antydning af partisanangreb.⁶⁹

Indirekte modsiges Steen Andersens påstand om partisanangreb af indberetningerne fra den danske konsulære repræsentation i Beograd. I marts 1942 bad Kampsax om repræsentationens vurdering af fremtidsmulighederne for dansk entreprenøraktivitet i Serbien. Repræsentationen kom her med en negativ vurdering, idet det fremhævedes, at det på kort sigt ville være svært at få en fortjeneste ud af landet på grund af varemanglen i Serbien, hvilket gjorde det vanskeligt at afslutte en dansk-serbisk clearing-aftale. På længere sigt var det repræsentationens vurdering, at konkurrencen fra serbiske firmaer vil være for stor.⁷⁰ Derimod omtalte repræsentationen ikke i sin vurdering nogen risiko for partisanangreb. Hvis der havde været en risiko for partisanangreb – eller angreb rent faktisk havde fundet sted – er det sandsynligt, at repræsentationen ville have nævnt det.

Joachim Lund har i bogen *Hitlers spisekammer* afdækket, at der i vinteren 1941-42 blev rejst vagttårne ved byggeriet af Sava-broen som følge af den stigende partisanaktivitet.⁷¹ Der er imidlertid intet grundlag for, at dette skulle være årsagen til de danske virksomheders tilbagetrækning fra det serbiske marked, som det fremhæves af Steen Andersen. Som omtalt fremgår det af kildematerialet fra Udenrigsministeriet, at de danske entreprenørfirmaer allerede i efteråret 1941 afslog yderligere arbejder for tyskerne. Det fremgår videre af Kampsax's direktionsberetning for 1941, at arbejderne på Sava-broen »praktisk talt« var fuldført inden udgangen af 1941. En foreløbig aflevering fandt sted i maj 1942. Der resterede herefter kun få arbejder. Den endelige aflevering skete i august 1942.

Det er heller ikke korrekt, når Steen Andersen skriver, at partisanangrebene gjorde det »nødvendigt at forlægge byggeaktiviteterne til Ungarn«. Ved det tyske overfald på Jugoslavien var Kampsax samt Højgaard & Schultz i gang med at bygge en bro over Tisza-floden. Ved

69 EA, Rapporter om møder i Den Danske Gruppe den 2. juni 1942 samt den 22. oktober 1942, aktpakke nr. 9 i arkiv for Højgaard & Schultz.

70 Vurderingen findes i RA, Indberetning til Udenrigsministeriet fra Danmarks konsulære repræsentation i Beograd af 3. marts 1942 vedr. Danske ingeniørforetagenders virksomhed i Serbien, aktmappe Danske Gruppe. Gesandtskabet i Beograd afl. 1956. J. nr. 65. K. 19.

71 Joachim Lund, *Hitlers spisekammer. Danmark og den europæiske nyordning 1940-43*, Kbh. 2005, s. 237.

grænsedragningen efter det tyske overfald kom denne bro til at ligge på ungarsk område, og det videre byggeri kom derved til at foregå i Ungarn. Der er således ikke tale om, at nogen aktivitet måtte forlægges til ungarsk territorium.

Som omtalt giver Kampsax over for Udenrigsministeriet udtryk for, at man påtog sig arbejderne for tyskerne for at hindre, at maskiner og materiel blev beslaglagt. Steen Andersen afviser denne forklaring, idet han skriver, at dette hensyn ikke indgik i firmaets interne overvejelser.⁷² Dette står imidlertid for Steen Andersens egen regning. Der er ikke i kildematerialet andet om firmaernes interne overvejelser end det, som er refereret ovenfor, og der er herved heller ikke grundlag for at afvise firmaernes egen forklaring, nemlig at de lagde vægt på truslen om beslaglæggelse.

Steen Andersen fremhæver som en yderligere årsag til de danske firmaers tilbagetrækning fra det serbiske marked, at der var vanskeligheder ved at hjemføre fortjenesten fra Serbien. Der er støtte til dette synspunkt i indberetningerne fra den danske konsulære repræsentation i Serbien, der fremhævede vanskelighederne ved at hjemføre beløb fra Serbien som en årsag til de danske firmaers ønske om ikke at bygge for tyskerne.⁷³ Det er imidlertid tvivlsomt, om det skulle have betydning for virksomhedernes afvisning af at udføre yderligere arbejder for tyskerne i Serbien. De danske firmaer modtog betalingen for Sava-broen over den dansk-tyske clearingkonto, hvor der ikke var pengeproblemer. Hvis man havde påtaget sig yderligere arbejder i Serbien for tyskerne, er det sandsynligt, at disse også havde kunnet betales over den dansk-tyske clearingkonto, og at det på denne måde havde været muligt at hjemføre fortjenesten.

Steen Andersen oplyser, at »Kampsax havde tjent penge på at bygge Sava-broen for tyskerne«.⁷⁴ Til støtte for denne påstand citerer han fra Per Kampmanns brev af 12. december 1942 til I.P. Mirner, som er gengivet ovenfor. Steen Andersen gengiver imidlertid kun den første sætning af citatet fra brevet, hvoraf det fremgår, at Kampsax havde hjemført en halv million kroner.⁷⁵ Derimod gengiver Steen Andersen ikke den anden sætning i brevet, hvoraf det fremgår, at man hverken havde tabt eller vundet på engagementet med tyskerne, jf. ovenfor.

⁷² Steen Andersen, *De gjorde Danmark større*, s. 295.

⁷³ RA, Indberetning til Udenrigsministeriet fra Danmarks konsulære repræsentation i Beograd af 3. marts 1942 vedr. Danske ingeniørforetagenders virksomhed i Serbien, aktmappe Danske Gruppe. Gesandtskabet i Beograd afl. 1956. J. nr. 65. K. 19.

⁷⁴ Steen Andersen, *De gjorde Danmark større*, s. 300.

⁷⁵ Se citat i Steen Andersen, *De gjorde Danmark større*, s. 300.

Årsagen til, at den hjemførte halve million kroner ikke – i modsætning til Steen Andersens udlægning – kan betragtes som nettofortjeneste, er, at Kampsax samt Højgaard & Schultz havde hjemlige udgifter i forbindelse med Serbien-arbejderne. Disse udgifter udgjorde netop ca. en halv million kroner. Kampsax gjorde meget nøje over for Udenrigsministeriet rede for, at de hjemlige udgifter netop svarede til det hjemførte beløb på en halv million, således at der ikke var en nettofortjeneste på arbejdet i Serbien. Det blev i referatet fra mødet i styregruppen for Den Danske Gruppe den 22. oktober 1942 opgjort, at der var et samlet tab på 418.931 kr. ved arbejderne i Serbien og Ungarn. Der var en stor udestående beholdning af dinarer, men værdien af dinarbeholdningen opgjordes til 0, da man ikke regnede med at kunne hjemføre beløbet. Senere ændredes dette billede, da der viste sig mulighed for at hjemføre 100.000 rigsmark fra Serbien.⁷⁶ Facit er, at udgifterne ved arbejderne i Serbien netop blev dækket.

Til støtte for en indtjening på arbejdet i Serbien citerer Steen Andersen endvidere fra Kampsax's direktionsberetning for 1941. Citatet bringes på bogens titelblad (s. 5). Det synes at fremgå af Steen Andersens citat, at firmaet har tjent et »ikke helt ubetydeligt overskud« på arbejderne i Jugoslavien/Serbien. Steen Andersen gengiver imidlertid ikke direktionsberetningen korrekt, idet to sætninger er udeladt. Den korrekte gengivelse af direktionsberetningen for 1941 er, med de af Steen Andersen udeladte sætninger anført i kursiv:

Det synes at stille sig saaledes, at vi kan afslutte vore Arbejder i Jugoslavien med et ikke helt ubetydeligt Overskud *i Dinarer, som er vanskelige at hjemføre. Vore Udgifter herhjemme synes i al Væsentlighed at kunne dækkes*, saaledes at Stillingen i store Træk er den, at vi synes at komme helskindet ud af Jugoslavien, til Trods for at Krigen har hærget henover vore Pladser.

Det fremgår af det ovenstående, at Steen Andersen undlader at gengive de sætninger i direktionsberetningen, hvoraf det fremgår, at dinarerne var vanskelige at hjemføre, og at der ikke var en fortjeneste ved arbejderne i Serbien for tyskerne, idet det i direktionsberetningen netop fremhæves, at firmaet blot fik dækket sine udgifter.

Steen Andersen skriver, at Kampsax efter november 1942 ville

⁷⁶ EA, Rapport fra møde i Den Danske Gruppe den 22. oktober 1942 samt overenskomst af 31. december 1942 mellem Højgaard & Schultz og Kampsax, aktpakke nr. 9 i arkiv for Højgaard & Schultz).

fortsætte med supplerende arbejder ved Sava-broen.⁷⁷ Dette er i modstrid med de oplysninger, der findes i Kampsax's direktionsberetninger samt i referaterne fra styregruppen, der havde den overordnede ledelse af entreprenørfirmaernes arbejder i Serbien og Ungarn. Det fremhæves således i direktionsberetningen for 1942, at den interimistiske bro over Sava ved Belgrad blev afleveret i maj 1942, og at Kampsax's organisation i Jugoslavien dermed var fuldstændig ophævet.⁷⁸ I direktionsberetningen fra april 1942 fremhæves det, at man likviderede Jugoslavien, jf. citatet gengivet ovenfor. Det fremgår af referatet fra mødet i styregruppen for Den Danske Gruppe, at Kampsax i juni 1942 tænkte på at fortsætte arbejdet i Ungarn, mens der ikke var overvejelser om at fortsætte i Serbien. Knud Højgaard ønskede at trække sig ud af aktiviteterne i Sydøsteuropa på grund af begrænsninger i Ungarn på udenlandske entreprenørfirmaers indtjeningsmuligheder, selv om han godt kunne se, at Budapest var en god base for videre fremstød efter krigens afslutning. Ledelsen i Kampsax var i tvivl, om det ville være en god ide at fortsætte aktiviteten i Ungarn.⁷⁹

Samlet fremgår det af kildematerialet, at firmaerne Kampsax samt Højgaard & Schultz i sommeren 1940 accepterede at bygge underdelen til en bro over floden Sava i Serbien for Organisation Todt. Motivet var, at firmaerne ønskede tyskerne støtte til at kunne hjemføre et stort beløb fra Serbien og derved undgå et stort tab. Kildematerialet viser, at firmaerne ikke tjente på at arbejde for tyskerne. Endvidere viser det, at firmaerne ikke ønskede at fortsætte med arbejderne for tyskerne, idet de afviste tilbud om yderligere arbejder. Der er ingen støtte i kildematerialet til, at de danske firmaers afslag på at arbejde for tyskerne skyldtes partisanangreb eller andre voldelige overfald.

Konklusion

I bogen *De gjorde Danmark større* samt i en efterfølgende kommentar i *Historisk Tidsskrift* med titlen »Virksomhedshistorie kontra national jubilæumshistorie« diskuterer Steen Andersen den rolle, som fire

⁷⁷ Tilsvarende oplysninger findes hos Joachim Lund, *Rapport vedrørende entreprenørfirmaet "Højgaard & Schultz A/S"*, Center for Virksomhedshistorie, Handelshøjskolen i København, maj 2001.

⁷⁸ Af rapporten fra møde i styregruppen for Den Danske Gruppe af 2. juni 1942 fremgår det, at arbejderne stort set er fuldført i maj 1942. En ingeniør er fortsat til stede i Serbien frem til august 1942.

⁷⁹ EA, Rapporter fra møder i Den Danske Gruppe den 2. juni 1942 samt 22. oktober 1942, aktpakke nr. 9 i arkiv for Højgaard & Schultz.

danske entreprenørfirmaer (Christiani & Nielsen, Højgaard & Schultz, Kampsax samt Wright, Thomsen & Kier) spillede under 2. verdenskrig. Det er hovedsynspunktet, at firmaerne var optaget af at maksimere deres langsigtede indtjening.

Det kan på grundlag af kildemateriale vedrørende firmaerne Kampsax og Højgaard & Schultz konstateres, at Steen Andersen på stort set alle områder giver en forkert beskrivelse af firmaernes aktiviteter under 2. verdenskrig. Steen Andersens hovedtese om, at firmaerne under 2. verdenskrig maksimerede den langsigtede indtjening, stemmer heller ikke overens med firmaernes faktiske handlemåde. Under 2. verdenskrig udførte Kampsax kun ét arbejde for tyskerne, nemlig i samarbejde med Højgaard & Schultz underdelen til en bro over Sava-floden i Serbien. Højgaard & Schultz udfører herudover ét (mindre) arbejde for tyskerne, nemlig forstudier på tysk grund til en fast forbindelse over mellem Rødby og Femern.⁸⁰ For Kampsax's vedkommende forklares de manglende arbejder for tyskerne med, at firmaet i 1930'erne havde modtaget politisk støtte fra briterne i forbindelse med arbejder i Iran, og at firmaet i øvrigt havde rigeligt med arbejder i Danmark. Der er imidlertid ingen dokumentation i kildematerialet for, at firmaet gennem 1930'erne skulle have støttet sig til briterne, og synspunktet om, at firmaet havde nok at lave i Danmark, modsiges både af direktionsrapporterne samt af omsætningstallene, hvor Steen Andersen bl.a. ikke tager højde for inflationsudviklingen. Vedrørende arbejdet i Serbien beretter Steen Andersen, at firmaerne opnåede en stor fortjeneste på arbejdet og gerne ville fortsætte med at arbejde for tyskerne, men blev tvunget ud af truslen fra partisanangreb. Begge dele modsiges af kildematerialet, hvor der omhyggeligt gøres rede for, at der ikke opnås nogen fortjeneste, ligesom der ikke i firmaernes kildemateriale er antydning af partisanangreb eller andre voldelige overfald.

I sin beretning udelader Steen Andersen en række episoder, som strider mod hans overordnede påstand om firmaer, der var ivrige efter at maksimere indtjeningen. F.eks. fortælles det ikke, at Kampsax i maj 1942 modtog en henvendelse fra tyskerne om at bygge en jernbane i Nordnorge, men afslog, fordi man ikke vil støtte Quisling-regeringen. Det fortælles heller ikke, at vi i denne forbindelse råder over et udsagn fra en højtstående tysk embedsmand i Organisation Todt om, at de danske entreprenørfirmaer – i modsætning til entreprenørfirmaer i

80 Pladsen har ikke tilladt en drøftelse heraf; det skal dog nævnes at den beskedne nettofortjeneste på dette arbejde oplyses af Steen Andersen i *De gjorde Danmark større*, s. 219.

andre dele af verden – ikke var interesseret i at tjene penge.

Kildematerialet viser et mere nuanceret billede af entreprenørfirmaernes adfærd under 2. verdenskrig. Kampsax samt Højgaard & Schultz fremstår som firmaer, der var villige til at tilsidesætte profithensyn ved i stort omfang at undlade at arbejde for tyskerne, hvorved de gik glip af en meget stor indtjening. Gennemgangen af kildematerialet viser imidlertid også, at der er grænser for idealismen. I tilfældet med Højgaard & Schultz og Kampsax brød man med den nationale linje, da man for at undgå et stort tab accepterede bygningen af underdelen til en bro i Serbien for den tyske krigsmagt.